

BAZI ARKEOLOJİK BULUNTU ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN ANTİK SMYRNA/İZMİR'DE İNANÇLAR

Akın ERSOY*

ÖZET

Bu çalışma içerisinde Antik Smyrna/İzmir kazılarında ele geçen bir grup pişmiş toprak dini obje buluntuları üzerinden kuruluşundan itibaren Smyrna'da yaygın olarak saygı gören inançlar üzerine bir değerlendirme yapılmıştır. Taş, pişmiş toprak, cam, bronz, kurşun ve altın vb farklı malzemelerden yapılmış dini objeler ait oldukları inancın ve bu inancın seremonilerinin ayrılmaz parçası olup antik ritüellerin somut arkeolojik belgeleridir. Bu anlamda çalışmamızda bir grup pişmiş toprak obje değerlendirilmiş olup Smyrna kazıları çerçevesinde farklı arkeolojik noktalarda yapılan çalışmalarda ele geçmişlerdir. Objeler Hellenistik Dönemin başından Geç Bizans Dönemine kadar geniş bir zaman sürecine aittirler. Antik kaynaklar, epigrafik belgeler, tarihi ve dini vesikalar çerçevesinde Smyrna'daki bilinen inançlar bu objeler ile birlikte değerlendirilmiştir. Son söz olarak İslam inancının Smyrna'daki başlangıcına ilişkin kısa bilgiler ve bir değerlendirme sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Smyrna, Pişmiş Toprak, Objeler, İnanç, Arkeolojik Kazı

ON BELIEFS IN ANCIENT SMYRNA/IZMIR BASED ON SOME SAMPLES OF ARCHAEOLOGICAL FINDINGS

ABSTRACT

This study reviews the commonly respected religions in Smyrna since its establishment based on a group of terracotta religious objects unearthed during the excavations in Ancient Smyrna / Izmir. Religious objects made of various materials such as stone, terracotta, glass, bronze, lead and gold are inseparable parts of the religions and related ceremonies they belong to and are tangible archeological evidences of ancient rituals. In this regard this study examines a group of terracotta objects found in different areas during the excavations in Smyrna. The objects spread to a wide span of time from the beginning of the Hellenistic Period until the Late Byzantine Period. Religious beliefs of Smyrna known from ancient resources, epigraphical documents, historical and religious records are examined together with these objects. The epilogue provides information about the outset of Islam in Smyrna.

Keywords: Smyrna, Terracotta, Object, Religion, Excavation

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü
akin.ersoy@deu.edu.tr

Büyük İskender'in Doğu Seferi'nin hemen ardından, MÖ 4. yüzyılın sonu ve MÖ 3. yüzyılın başında, yeni yerinde yeniden inşa edilen Smyrna/İzmir kenti, Eski Smyrna'dan (Bayraklı Smyrnası) ve çevredeki köylerden gelen "yeni" kentlilerin inançlarına da doğal olarak ev sahipliği yaptı (Ersoy, 2015, s. 14 vd.). Olymposlu Tanrılar ve Tanrıçalara inananlar yeni kentte yeni tapınaklarda, yeni tahsis ve tesis edilen kutsal alanlar veya mekanlarda ibadetlerine devam ettiler.

İbadet alanları için diğer birçok antik kentte gördüğümüz gibi, Smyrna'da da kentin çoğunlukla kalabalıkların uğrak noktaları olan örneğin Agoralar, Liman çevresi ve görünürlüğü açısından kentin sur içinde kalan tepe ve tepelikleri seçilmişti. Şehirlerin surları dışında da ibadet noktaları yok değildi ancak sayıca daha azdır. Strabon, Pausanias, Aristeides ve benzeri antik kaynakların yanı sıra yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılar ile ortaya çıkarılan somut epigrafik buluntular kentin kuruluş yüzyıllarında saygı gösterilen çok sayıda Olymposlu Tanrılar ile karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir.

Resim 1. Smyrna Agorası'ndan ele geçen heykel grubu. Artemis-Poseidon- Amphitrite

Bu çerçeveden bakıldığında, Smyrna/İzmir'de Araştırmacılar tarafından önerilen Tanrılar için ibadet noktaları önerilse de, önerilen hiçbir noktada arkeolojik kazılar yapılmadığı gibi arkeolojik kazı çalışmaları

yürütülen hiçbir yerde de Semavi dinlere ilişkin ibadethaneler dışında doğrudan Pagan Tanrılara ait tapınak gibi bir kutsal yapı veya alana ulaşılmış değildir.

Buna karşın antik kentin Agorası, Tiyatrosu, Akropol tepesi Kadifekale'de ve Basmane'deki konut alanlarında gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda Pagan Tanrı ve Tanrıçaları temsilen küçük boyutlu pişmiş toprak heykelcikler veya mermerden yapılmış irili ufaklı heykeller gibi taşınabilir buluntular ele geçirilmiştir (Resim 1).

Tanrıları tasvir eden bu heykel veya heykelciklerin yanısıra, kişisel ibadetler veya dini bayramlar sırasında kullanılan çeşitli kap formları, takı ve benzerleri, ibadetin önemli ve somut buluntu örnekleridir. Eski Yunan ve Roma Dünyasında dini ritüeller günlük yaşamın içinde önemli bir yer tutmaktadır. Tüm inançlarda olduğu gibi "su ve ateş" başta "arınma" olmak üzere ibadetin en önemli parçasıdır. Smyrna Agorası'nda ele geçen ibadete yönelik veya ibadet dışı birçok farklı malzemeden yapılmış farklı kap formlarına ait tam veya parçalar ele geçmiştir.

Bu kap formlarından biri bir *patera* parça örneğidir (Resim 2). *Pateralar*, Klasik Dönem'de *phiale* olarak adlandırılan ve *Libasyon* için kullanılan tören kaplarının Roma döneminde yaygın olarak kullanılan karşılığıdır.² Antik Yunan ve Roma kültüründe Tanrılar için onların sunaklarına yapılan şarap ve benzeri sıvıları sunma törenini kavramlaştıran Libasyon sunusunda *rython*, *phiale* ve *patera* gibi kutsanmış kaplar kullanılırdı (Detaylı bilgi için bkz. Scheid, 2007, p.263-271). Büyük çoğunluğu bronzdan olan *pateraların*, gümüş, cam ve pişmiş topraktan yapılmış örnekleri bulunmaktadır. Gümüş ve benzeri metal malzemeden yapılmış kapların form ve süslemelerini, pek çok kap örneğinde olduğu gibi, taklit eden pişmiş toprak örneklerin üretildiği bilinmektedir (Popović, 2008, p.119). Roma seramikleri içerisinde ayrı bir kategori içerisinde değerlendirilen *Pateralar* form, dekorasyon ve işlevsellik olarak farklı özelliklere sahiptirler. *Libasyon* için kullanıldıkları bilinen bu kapların kulpları genellikle kaliteli ve sanatsal bir anlayışla süslenmiştir (Man, 2010, p. 99, Plate 4). Bu süslemeler bazen mitolojik bir sahneyi, bazen stilize edilmiş bir bitkisel bezemeyi bazen de Agora örneğinde olduğu gibi çeşitli hayvan başlarını yansıtmaktadır. Yazılı kaynaklardan anlaşıldığına göre bu kapların törensel işlevinin yanı sıra, cenaze ziyafetlerinde kullanıldığı, aynı zamanda adak hediyesi olarak sunulduğu, günlük hayatta şarap içilen sofraya kabı olarak kullanıldığı da bilinmektedir (Onurkan, 1988, s.48). Bilinen başka bir işlevinin ise, bu kapların *oinokhoe* (*sürahi*) ile bir takım oluşturduğu ve içlerine su konarak soylu kişilerin eline su dökmekte

² Thomson de Grummond et Simon, 2006, p.171. Ayrıca bkz. Matthews, 1960, p. 31-42. *Patera* burada omphaloslu bir çanak olarak kabul edilmiş, saplı kap tipi için *patera* yerine küçük çanak anlamına gelen *patella* kelimesi kullanılmıştır. Bazı yazılı kaynaklarda *Trullae* olarak da adlandırıldığı görülmektedir (Popović, 2008, p. 119).

kullanıldığı yönündedir (Onurkan, 1988, s. 48. Dipnot 252). Sıklıkla bir arada bulunan bu ikilinin eski edebi kaynaklardan edinilen bilgilere göre yemeğin başında ve sonunda ellerin yıkanması için kullanıldığı, Yunan orijinli bu ritüelin Romalılar tarafından da kabul görmüş olduğu düşünülmektedir; bu gelenek devam ederek günümüze kadar gelmiş, arınma ve kutsama için Semavi dinlerce de benimsenmiştir (Khamis, 2013, p. 95-96. Dipnot.27).

Hayvan başlarının dekoratif olarak kullanıldığı gerek pişmiş toprak³ gerekse bronz (Onurkan, 1988, Levha 28(a-d) ve Levha 29 (a-d), Khamis, 2013, Figüre 7. BR7) *patera* örneklerinde koçbaşının sıklıkla tercih edildiği görülmektedir.⁴ Milet Nekropolü, Değirmentepe Mevkii kazılarında bulunan pişmiş toprak bir *patera* koçbaşı şeklinde kulp/tutamak kısmına sahiptir. Parçalar halinde mezar odalarında ele geçmiş olan söz konusu örnek, kırmızı astarlı ve derin bir gövdeye sahiptir. İç kısmında kabartma şeklinde kadın ve erkek tasvirinin yer aldığı *patera*, *symplegma* sahnelerinin sıklıkla işlendiği Pompei bronz *pateralarının* taklidi olarak değerlendirilmiş, MS 1. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Akat İslam ve Aslan, 2015, s.380-381). Cam örneklerin sayısı az olmakla birlikte, 2012 yılı Ankara Akyurt - Kalaba Tümülsü Kurtarma Kazılarında bulunan böyle bir cam *patera* örneği oldukça dikkat çekicidir. MS 1 yüzyıla tarihlendirilen uçuk mavi-yeşil renge sahip bu cam *patera* kalıba döküm tekniğiyle yapılmıştır. Kulp kısmı yedi yivle bir sütun gövdesi şeklinde olup, farklı bir hayvan başı (köpek) ile tamamlanmıştır (Arslan ve Metin, 2014, s.156, 6. Ephesos'ta ele geçen pişmiş toprak örneği için bkz. Krizinger, 2010, Tafel 258, B-G 55).

Benzer pişmiş toprak örneğine şu ana kadar rastlayamadığımız Agora buluntusu, kulp kısmı klasik oluklu bir sütun gövdesi şeklinde yapılmış ve stilize bir aslan başı ile sonlandırılmıştır. Koyu gri ve sert hamurlu bir yapıya sahip olan parçanın, korunabilmiş küçük bir ağız parçasından hareketle yayvan ve geniş bir forma ait olduğu anlaşılmaktadır. Bir pateraya ait olduğu düşünülen bu parçalardan kulp parçasının yukarıda sözü edilen örneklere göre daha kalın ve daha kısa tutulduğu bir farklılık olarak göze çarpmaktadır. Smyrna Agorası idari ve ticari bir alan olarak bilinmekteyse de Agora'nın meydanında Tanrılar için ayrılmış yerel taşan veya mermerden yapılmış altarlardan/sunakların olması beklenir ki belki de böyle bir amaca hizmet etmesinin ardından terkedildiği varsayılabilir.

³ Rotroff et Oliver, 2003, p.169, Pl.129, 734. Sardis'te bulunan koç başlı patera kulbu ve ağız parçası kuşun sırlı seramikler arasında kategorize edilmiş, Geç Hellenistik- Erken Roma dönemine tarihlendirilmiştir. Benzer örneği için bkz. Vaagé, 1948, p. 41, Fig.24-11. Roma döneminin ortalarına tarihlendirilen koç başına benzer patera kulbu, hayvan başlı kulp olarak tanımlanmıştır.

⁴ Khamis, 2013, p.103. Pompei, Herculaneum ve Boscoreale gibi yerlerde MS 1. yüzyıl örneklerinde aslan, kurt gibi hayvanların yanı sıra, tiyatro maskaları ve Silenus başlarının da tasvir edildiği görülmektedir.

Bununla birlikte ticari bir alan olarak Agora'da bu tür dinsel veya günlük kap formlarının satıldığını da göz ardı etmemek gerekir.

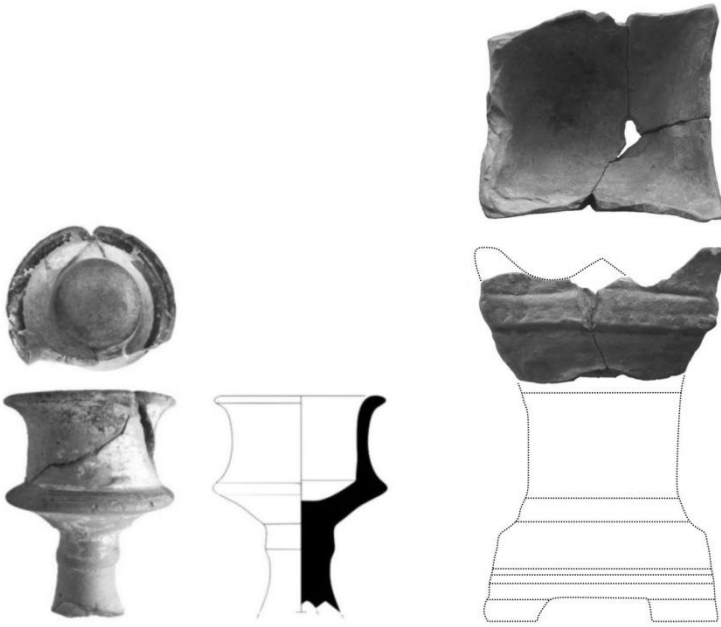

Resim 2. Aslan başlı tutamağa sahip patera kulp ve tamamlama önerisi

Eski Yunan ve Roma Dünyası'nda dini ritüeller günlük yaşamın içinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu anlamda sadece tapınaklarda veya Tanrılar için ayrılmış alanlarda değil konutlarda da ibadetlerini yaptıklarını belirtmek gerekir. Tanrılar veya Tanrıçalar konutlarda mermer, metal veya pişmiş topraktan küçük heykelcikler/figürinler veya onlara ibadet için saklanan yine mermer, metal veya pişmiş toprak tütsü kapları ve küçük sunaklarla evlerde bulunurdu. Nitekim Konak/Bahribaba Mevki'nde bu tip küçük sunaklardan birine ait bir parça ile Basmane Mevki konut kazılarında (Ersoy, 2015, s. 139 vd.) bir tütsü kabı parçası bu ibadet yaklaşımı çerçevesinde değerlendirilmiştir (Resim 3).

Arulae olarak da bilinen sunaklar MÖ 6. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren özellikle Güney İtalya ve Sicilya'da karakteristik bir şekilde görülmeye başlamış ve Roma Dönemine kadar varlığını sürdürmüştür (Salapata, 2001, p.25). Çeşitli biçimlere sahip bu sunakların genellikle dörtgen ve yuvarlak biçimli sabit büyük taş sunakları taklit ettikleri, sabit taş sunakların mezarların yakınında ve içinde, kutsal alanlarda ve yerleşim alanlarındaki kalabalıkların bir araya geldikleri Agoralarda kullanıldıkları

tespit edilmiştir. Yunanistan'da yaygın bir biçimde Korinth ve Olythos'ta bulunan taşınabilir, minyatür sunak örnekleri, Ege Dünyası'nın en erken örnekleri arasında değerlendirilmiştir (Şakar, 2015, s. 238-239). Atina Agorası'nda bulunan pişmiş toprak erken örneklerin daha çok yoksul insanlar tarafından evlerin içinde kullanıldığı ileri sürülmektedir (Burr-Thompson, 1993, p.61). Bununla birlikte benzer bir durum Mısır'da Tell Atrib'de bulunan çeşitli malzemelerden yapılmış bu sunakların aynı şekilde ev içinde yaygın olarak kullanılmış olduklarıdır. Kült inancıyla bağlantılı pek çok küçük obje ile birlikte özellikle bu objeler için düzenlenmiş nişlere yerleştirilerek, evin tanrısını onurlandırmak adına kullanıldıkları ifade edilmektedir (Tybulewicz, 2015, p. 197-198).

Resim 3. Solda, Altınpark konut alanından ele geçen küçük tütsü kabı (*tymiaterion*), sağda Konak/Bahribaba kazılarında bulunan pişmiş toprak boynuzlu küçük sunak parçası ve tamamlama önerisi

Çoğunlukla pişmiş toprak örneklerin ağırlıkta olduğu bu tip sunakların taş ve bronz örnekleri de mevcuttur. Roma Dönemi'ne gelince, Pompei kazılarında ortaya çıkarılan bazı evlerin *lararium*larında⁵ bu

⁵ *Lararium*, Antik Roma evlerinde tapım için ayrılan kutsal bölümlerdir. Her evde ölümlerin ruhunu simgeleyen ve ailenin koruyucu tanrısı olduğuna inanılan *Lares* tanrılarında bir *Lar*'ın heykelciği bulundurulurdu. Örnekler ve görseller için bkz. Kaufmann-Heinimann, 2007, p. 200, Figure 14.5 (Lararium of the House of the Red Walls at Pompeii), Guzzo et D'Ambrosio, 2002, p.103, 31. House of the Vettii, Guidobaldi, 2013,106, House of the Black.

minyatür sunakların taş, bronz ve pişmiş toprak örneklerine rastlanmıştır. Bu örneklerin üzerinde görülen yanık izlerinden, içlerinde ateş yakıldığı sonucuna varılmıştır (Şakar, 2015, s. 239-240). Larariumlarda sadece minyatür sunaklar değil aynı zamanda tütsü amaçlı olarak kullanılan, *Tymiatērion* adı verilen tütsü kapları da saklanırdı. Evin bir köşesinde bir duvar girintisi şeklinde bir niş, tapınak görüntüsü şeklinde bir dolap veya tapınak maketinden ibaret olabilen *lararium*larda Atalara ait masklar da sunak, tütsü kapları ve diğer dini objeler ile birlikte saklanırdı.

Roma Dönemi evlerinde Roma Pantheonu'nda yer alan Yunan kökenli Tanrıların yanı sıra Etrüsk kökenli Tanrılara da saygı duyulduğu görülür. Konutlarda tüm diğer Tanrılara olduğu gibi, ev halkının saygı duyduğu ve onun için evin bir köşesinin ayrıldığı evlerin içini koruyan, evin Atalarının ruhunu simgeleyen "cin"ler olan ve kuşaklar boyunca heykelcikleri aktarılan ve Etrüsk kökenli olduğu kabul edilen, *Lares* kültürünü barındıran bir *Lararium* bulunurdu. Lares (Larlar) kültü sadece bir ev kültü olduğu kadar ve aynı zamanda kamusalı ve Roma halkının yaşadığı şehirleri de korurlardı (Erhat, 2010, s.193). Şehir Larları için şehrin merkezinde, örneğin en bilinenlerinden biri olan Pompei Forumu'nda bir *Lararium* bulunuyordu, onlar için bir kutsal alan veya mekan ayrılırdı.

Smyrna Antik Kenti kazı çalışmaları çerçevesinde gerçekleştirilen Altınpark konut alanlarında ve Konak/Bahribaba kazılarında bulunan pişmiş toprak minyatür sunak ve tütsü örnekleri üzerinde de aynı şekilde yanık izlerinin var olduğu gözlemlenmiş, Smyrna'daki konut alanlarından ele geçmiş olmaları nedeniyle diğer Tanrılarla ilişkin olabilecekleri gibi, ev/ata kültü için de kullanılmış oldukları yönünde değerlendirilmiştir (Şakar, 2015, s. 238-241. Şekil 157- 172).

MS 2. yüzyıl, tüm imparatorluk topraklarında çoğu zengin Romalılar olmak üzere İmparatorların destekledikleri veya bizzat istedikleri görkemli anıtların inşa edildiği bir yüzyıl oldu. Diğer yandan yapılan görkemli anıtlar ile hiç sönmeyecekmiş gibi görünen imparatorluğun parlak güneşi, var olan Pagan Tanrıların ölümünden sonra ruhun ne olacağı sorusuna yeterli cevabı verememesi gerçeğini aydınlatamamaktaydı. Ancak toplumun alt tabakalarında giderek artan bu arayış bazen Mısır'dan gelen mistik inançlarda arandı, Pergamon'da, Ephesos'da ve başka kentlerde Mısır kökenli inançları barındıran tapınaklar inşa edildi. Bununla beraber bu mistik din anlayışına paralel olarak Hıristiyanlık da toplumun özellikle alt tabakalarında hızla yayılmaya başlamıştı.

Aslında bir ticaret limanı olması nedeniyle Smyrna/İzmir çok erken tarihlerden beri mistik inançlar ve semavi dinlerle tanışmıştı. Yahudilerin Anadolu'ya tam olarak ne zaman geldiklerine ilişkin kesin bilgiler olmamakla birlikte Tevrat'taki bazı anlatılara dayanılarak Anadolu'nun tüm bölgelerinde ve özellikle ticaret yollarının geçtiği kentlerde yaşadıkları genel kabul görmektedir (Pardo, 2007, s.10). Yahudi kaynaklara göre MÖ 586'da

Yehuda Devleti dağıldığında, Fırat nehri çevresine sürülen Yahudilerin bir kısmı Ephesos ve Rhodos'un yanısıra Smyrna'ya göç etmişlerdi (Bora, 2015, s. 11). Bu göç Smyrna'nın eski yerinde, Bayraklı'da olduğu döneme denk düşmektedir. Yine MÖ 6. yüzyıla ait olduğu tahmin edilen kutsal metinlerden Fenikeli esir tüccarlarının, Yahudi esirleri İonialılara sattıkları öğrenilmektedir. (Pardo, 2007, s. 10). MÖ 5. yüzyılda bir Yahudi topluluğu Smyrna'nın komşu kentlerinden ve önemli bir idari ve ticari merkez durumunda olan Sardis'te bulunuyordu (Pardo, 2007, s. 10). Ortadoğu'dan Smyrna ve/veya çevresine bir başka Yahudi göç dalgası, Büyük İskender'in İsrail topraklarına egemen olmasının ardından gerçekleşmişti (Pardo, 2007, s. 10).

Sonuç olarak çok erken tarihlerden itibaren bir Yahudi bir topluğu eski kentte yaşıyordu ve Büyük İskender sonrasında kurulan yeni kentte de bu topluluğun varlık gösterdiğini varsaymak mümkündür. Ancak Smyrna'da veya diğer coğrafyalarda Yahudi topluluğun etnik din inancı dışarıdan inanç sahiplerini kabul etmeye uygun olmaması Hz İsa'dan sonraki süreçte Hıristiyanlık öğretisinin umutsuz halk tabakalarında giderek yayılmasının da önünü açmıştı. Hıristiyanlara ilişkin birçok bilgiye en azından MS 2. yüzyıl ile birlikte Smyrna'da ulaşılabilirken Yahudi topluluğa ilişkin dini metinler ve antik kaynaklar Hz İsa'dan sonraki Roma egemenliğinin ilk yüzyılları için sınırlı bilgi sunarken arkeolojik bulgular da sessizdir. Hıristiyanlık MS 4. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun resmi dinleri arasına girmesinden sonra Hıristiyan inancı hem Smyrna'da hem diğer coğrafyalarda hızla yayılıp arkeolojik bulgu sayısı artarken Yahudi topluluğa için ip uçları yine sınırlı kalmaktadır.

Smyrnalı Yahudi topluluğa işaret eden arkeolojik buluntuların sessizliğine karşın MS 124 yılına tarihlendirilen bir Yunanca yazıt üzerinde *Iudaioi* olarak tanımlanan bir grubun Smyrna'da varlığı (Wilson, 2017, s. 291 vd) anlaşılma ile beraber uzun bir sessizliğin ardından Smyrna Agorası Hamam yapısında ve Basmane Mevki kazılarında ele geçen ve Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen çok sayıda kandil üzerindeki yıldız tasviri tarafımızdan dikkat çekici bulunmuştur (Resim 4, 5). Yahudiliğin önemli sembollerinden biri olan Davud Yıldızı'na (*Magen David*) bu kandiller üzerindeki yıldız tasvirlerinin benzerliği bu topluluğun Smyrna'daki varlığının işareti olarak değerlendirilmiştir. Yıldızın tasviri 5.-7. yüzyıllar arasındaki bir süreci işaret etse de, modern Yahudi anlayışı bu yıldız tasvirini Ortaçağ sonrası sürecin bir ürünü olarak görmekte, ilgili olduğumuz dönemde Yahudiliğin bir referansı olarak değerlendirmediklerini burada belirtmeliyiz.

Resim 4. Basmane Mevki kazılarında ele geçen Erken Bizans Dönemi kandilinin diskusu üzerinde Davut Yıldızı tasviri, ortada aynı yüzyıla tarihlenen ampulla ve sağda, haç bezemeli matara gövde parçası

Erken Bizans Dönemine ait kandillerin dışında hemen aynı tarihsel süreçten, MS 4./5. yüzyıla tarihlendirilen Smyrna'da bulunmuş olan bir yazıt ise bir Sinegog'un onarıldığı bilgisini vermektedir ki bu topluluğun varlığının önemli bir kanıtı durumundadır. Bu yazıtta göre, bir Presbyter (din görevlisi) olan (Jakop'un oğlu) bir kişi kendisi, karısı ve çocuğu adına bir Sinegog'un taban döşemesi ve oturma yerlerinin düzenlenmesi hususunda maddi destek sağlamıştı (Petzl, 1987, s. 315-316, No. 844). Agora Hamamı Kazılarında yukarıda sözünü ettiğimiz yıldız tasvirli kandillerin yanı sıra yine aynı tarihlerden, MS 5.-7. yüzyıllara tarihlendirilen, haç tasvirli kandil örneklerine ulaşılması Agora Hamamı'nı kullanan farklı grupların farklı tasvirlerle sahip kandilleri, modern Yahudi anlayışının yıldız tasvirini referans almadığını da dikkate alarak, tercih etmiş olabileceğinin bir işareti olarak değerlendirilebilir. Yahudi topluluğun Smyrna'daki varlığına ilişkin arkeolojik buluntular 13. yüzyıla kadar şimdilik sessizdir ve ancak başkaca kaynaklardan, örneğin 1207'de, Kuşadası'ndan bir grup Yahudinin Smyrna'ya göç ettiği öğrenilmektedir (Bora, 2015, s. 13-14, dipnot 14).

Yahudiliğin Smyrna/İzmir'de arkeolojik buluntular çerçevesinde izlediği bu yolculuğa karşın, Hıristiyan kimliğin MS 1. yüzyıldan itibaren giderek yükselen bir değer olduğu antik kaynaklar ve arkeolojik buluntular üzerinden de izlenmektedir. MS 1. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, *Asia Eyaleti*'nin diğer kentleri gibi Smyrna, Yahudi topluluğunun yanı sıra artık küçük bir Hıristiyan topluluğa da sahipti. Smyrna, MS 54 yılında Ephesos'a gelerek, 2 yıl üç ay kalacak olan Aziz Paulus'un üçüncü misyonerlik yolculuğunda (Blake-Edmonds, 1994, s. 147), Ephesos'a gelmeden önce veya sırasında çok kısa süre de olsa ev sahipliği yaptı (Lequenne, 1979, s. 148-154). Hıristiyan öğretisi özellikle Yahudi topluluğu içinde taraftar buldu ve Smyrna'da en eski Hıristiyan topluluklarından biri oluştu. Smyrna Kilisesi'nin Aziz Paulus'un geldiği zaman ve/veya sonrasında veya Aziz Yuhanna'nın kesin olarak bilinmeyen bir tarihte Smyrna'ya geldiği zaman kurulduğu ileri sürülmektedir (Fairchild, 2015, s. 151-152). Smyrna Kilisesi'ne ilişkin tek atıf İncil'de (The Book of Revelation (2: 8-11)) 7 kiliseden birinin bulunması ile ilgilidir. Özellikle Aziz Yuhanna'nın

öğretileri doğrultusunda hareket eden bu topluluklar *Asia* Eyaleti'nde 7 büyük kentte ciddi olarak örgütlendiler. Nitekim Erken Bizans Dönemi'nde inşa edilecek 7 St. John (Aziz Yuhanna) Kilisesi'nden biri de Smyrna'da inşa edilecekti. Kilisenin yeri konusunda ne yazık ki somut arkeolojik verilerden yoksun bulunmaktayız. Ancak olasılık da olsa Smyrna Agorası'nın hemen güneyindeki yamaçta yer alan metruk Aya Yanni Kilisesi'nin bulunduğu yeri en uygun nokta olarak düşünmek mümkündür.⁶

Hıristiyanlığın bu ilk yüzyılında, Hıristiyan öğretisi hem tüm sosyal tabakalarda hem de imparatorluk topraklarının en ücra köşelerine kadar yayılmaya devam etti. Örneğin Batı'da bulunan Roma Lejyonlarında *Kybele* ve *Mithra*'ya inananların yanı sıra, Anadolu ve Suriye kökenli önemli sayıda Hıristiyan asker bulunuyordu. Domitianus zamanında büyük anıtsal yapı projelerine yapılan harcamaların hazineyi tüketmesi ile birlikte hoşgörü yılları sona erecek, MS 92'de tekrar Hıristiyanlara karşı kovuşturma başlayacaktır.

Resim 5. Sağıda üstte, Agora Hamam Kazılarında ele geçen discusu üzerinde haç tasvirli kandiller ve sağıda altta yıldız tasvirli kandil, solda Ampulla örnekleri

Aziz Paulus'un ölümünden sonra Aziz Yuhanna (Aziz Yahya), Ephesos ve ona bağlı kiliselerin önderi oldu. Hz. İsa'nın çok değer verdiği bu

⁶ Kilisenin yeri için bkz. Beyru, 2011, s. 62-63, 71 Resim 78, No 35.

havarisini görmek üzere her yerden insanlar Ephesos'a geliyorlardı. İlerlemiş yaşına rağmen Aziz Yuhanna yolculuklara çıkıyor ve Hıristiyan öğretiyi yaymaya çalışıyordu. Asya şehirlerinde, Pergamon'da, Smyrna'da Hıristiyan düşmanlığının en aşırı olduğu bu zamanda, Roma'ya götürülmüş ve orada işkence görmüş, ardından Yunanistan'ın Patmos Adası'na sürgüne gönderilmişti. Domitianus'un öldürülmesinin ardından ancak Ephesos'a dönebilmişti. Bir yandan Aziz Paulus ve Aziz Lukas'ın İncilleri Anadolu'ya yayılırken, Ephesos'a dönen Aziz İohannes de İncili'ni yazmaya başlamış ve seleflerinkilerle birlikte Roma toprakları boyunca Hıristiyan inancının yayılmasına öncülük etti (Lequenne, 1979, s. 157-159).

Hıristiyanlık öyle hızlı yayılıyordu ki, Eyaley Valileri Hıristiyanlar nedeniyle tapınakların çevresinin boşaldığına ilişkin notları imparatorlara gönderilen raporlarda yer alıyorlardı. Bir entellektüel olan ve Hıristiyanlıkta üstün bir felsefe olduğunu düşünen İmparator Hadrianus Anadolu'daki Valilere yazdığı mektuplarda Hıristiyanlara karşı yapılan takiplerde ölçülü olmalarını dahi isteyecektir. İmparator Traianus ve ardından Hadrianus dönemlerinde genel olarak Hıristiyanlara karşı hoşgörü hakim görünse de onlara ilişkin şikayetler ve cezalandırmalar da yok değildi. Örneğin ilk Hıristiyan şehitlerinden biri olarak kabul edilen ve Aziz Paulus'un öğrencisi olan Antiokheialı (Antakya) İgnatios cezalandırılanlardan biriydi ve cezalandırılmak üzere Roma'ya gönderilirken Smyrna'ya getirilmişti. Aziz İgnatios burada Hıristiyan topluluklara yazdığı yedi mektubundan dördünü (Ephesoslulara, Magnesialılara (Manisa), Tralleslilere (Aydın), Romalılara) Smyrna'da, biri Smyrnalılara ve bir diğeri ise Smyrnalı Polykarpos'a olmak üzere üçünü Aleksandria Troas'da yazacaktır. (Tiefenbach, 2012, s. 26-35). Olasılıkla Smyrna Kilisesi'nin lideri Aziz Polykarpos ile Smyrna'da tanışacak, ardından Aziz İgnatios MS 166'da Roma'da öldürülecektir.

Havarileri son görenlerden biri ve Aziz Yuhanna'nın yaşlılığında onun öğrencisi de olan, yine belki onun tarafından Smyrna Piskoposu olarak atanması öğütlenmiş olan Aziz Polykarpos, MS 2. yüzyılın ilk yarısının en önemli Hıristiyan kişiliklerden biri olarak Smyrna Hıristiyan topluluğunun önderi durumunda idi (Lequenne, 1979, s. 159). Lakabını hak edecek şekilde, bir Pagan olmasına karşın dürüst bir insan olan İmparator Antoninus Pius (Dindar) zamanında Hıristiyanlar göreceli olarak nefes almışlardı. Smyrnalı Aziz Polykarpos ise Galatia, Bithynia, Kappadokia'dan gelen Misyonerleri Batı'nın her yanına yollayarak Doğu'dan Batı'ya Hıristiyan inancın hızla yayılmasına önderlik edenlerden biri oldu. Bu misyonerlerden *Presbyteros* (İhtiyar/Kilise Yöneticisi) Pothinus'un başlarında bulunduğu ve içlerinde Smyrnalı İreaneus'un da bulunduğu Anadolu'lu bir misyoner grubu Aziz Paulus ve Aziz Yuhanna'nın öğretilerini imparatorluğun "ikinci başkenti" ve Pessinus Ana Tanrıçası'nın Pessinus'tan sonra en önemli kutsal yeri olan Lyon'a (Lugdunum) ve Ephesos'tan sonra Artemis'in ikinci en önemli kutsal yerine sahip olan Marsilya'ya (Massalia) kadar ulaştırdılar.

Hıristiyanlara dönük aralıklarla sürdürülen kovuşturmaların başladığı bir sırada, MS 155 yılında, Asia Eyaleti Kentleri Birliği'nin Smyrna Stadiumu'nda yapılan şenlikleri sırasında tutuklanan Hıristiyanlar arasında, Smyrna Kilisesi'nin 115-155 yılları arasında liderliğini yapmış olan Aziz Polykarpos da vardı.⁷ Ondan İmparator Kültü'nü kabul etmesi, İmparator için kurban kesmesi, tütsü yakması istendiyse de o bunu kabul etmeyerek Stadium'da Pagan halkın ve iddia edilir ki Yahudilerin istekleri doğrultusunda öldürülmüştür. Aziz Polykarpos'un öldürüldüğü Smyrna Stadium'u bugün modern evlerin altındadır ve ancak bulunduğu yeri topografyasından anlamak mümkün olabilmektedir (Ersoy, 2015, s. 133 vd.). Aynı yerde Aziz Polykarpos'un hatırasına daha geç bir tarihte, Erken Bizans Dönemi'nde, bir *Martyrium* (Şehitlik) ve belki de yanına veya yakınına bir kilise inşa edildi. Bu iki yapının kalıntıları son olarak İzmir'e gelen Batılı Seyyahlar tarafından görülmüştü (Pinar, 2001, s. 6, 16).

Smyrna Agorası, Hıristiyan inancının hızla yayıldığı MS 3. yüzyılda Hıristiyanlar için kötü hatıralar barındırmaktadır. İmparator Decius'un (MS 249-251) emriyle Roma İmparatorluğu'nun pek çok farklı bölgesinde Hıristiyanlar kovuşturulurken, bunlardan biri de bu sırada Smyrna Hıristiyan Kilisesinin önderi Pionios olmuştu. Hıristiyanlarca “din şehiti” ilan edilenlerden Pionios'un şehit edilmesini anlatan *Martyrium Pionii* den öğrenildiğine göre, Pionios, MS 250'de, Aziz Polykarpos'un şehit edildiği 23 Şubat günü diğer iki Hıristiyan Sabina ve Asklepiades ile birlikte tutuklanmış, Hıristiyanları aramakla ve onları pagan tanrılara kurban kesmeye zorlamakla görevli Smyrna *Neokorosu* Polemon tarafından Agora'ya götürülmüştü. Pionios Agora'ya götürülmeden önce kendisi ve beraberindekiler boyunlarına birer zincir geçirerek tanrılara kurban keseceklerine hapse girmeyi kabul ettiklerini göstermeye çalışmışlardır. 23 Şubat kentte genel tatil ve Yahudiler için de Şabat günü olduğundan Smyrna Agorası oldukça kalabalıktı. Smyrna bu dönemde hitabet sanatı (retorik) merkezlerinden biriydi ve Pionios Agora'da Smyrnalıları Homeros'tan, Hz. Musa'dan ve Hz. Süleyman'dan alıntılar yaparak etkileyici bir konuşma yapmıştır. Polemon Agora'nın hemen yakınındaki Nemesisler Kutsal Alanı'nda kurban kesmeleri karşılığında kendilerini cezalandırmayacağını söylemişse de Pionios ve beraberindekiler bunu ısrarla reddetmişlerdir. Tekrar hapse atılan Pionios ve arkadaşları bir süre sonra tekrar Agora'ya getirilirler ve pagan tanrılara kurban kesmeye bu kez kaba kuvvetle zorlanırlar. Ancak yine de “putlara” tapmayacaklarını belirterek bir kez daha kent yönetimine ve yasalara karşı gelirler. Pionios, 12 Mart 250 günü *Asia* Valisi Quintillianus tarafından yargılanarak ölüme mahkum edilmiş, aynı

⁷Aziz Polykarpos ile aynı tarihte öldürülen bir diğer aziz de Hierapolisli (Pamukkale) Papias'tır. Aziz Yuhanna'nın öğrencisi ve Aziz Polykarpos'un da arkadaşı olan Papias inancı uğruna Pergamon'da öldürülecektir. Bkz. Tiefenbach, 2012, s. 49-57.

gün Smyrna Stadium'unda yakılarak idam edilmiştir (Tiefenbach, 2012, s. 314, dipnot. 881).

MS 313'de Roma İmparatorluğunun resmi dinlerinden biri kabul edilmesi ile birlikte gizli yürütülen Hıristiyan öğreti toprak üstüne çıkmış ve artık kendini Hıristiyan olarak tanımlayan İmparatorlar ve tebaası giderek Hıristiyan olan bir Roma Devleti ortaya çıkmıştır. Hıristiyanlar zamanla Hz İsa'nın çarmıha gerildiği yere, bu öğretinin ilk liderleri ile şehitlerine ev sahipliği yapan kutsal mekanlara, onların mezarlarına, ilk Hıristiyanların hikayelerinin ve mucizelerinin yaşandığı yerlere "hac" ziyaretlerinde bulundular. Ziyaretleri sırasında gidilen yerlerden alınan hatıralar inananlar tarafından farklı coğrafyalara taşındılar. Bu hatıra objelerden biri de günümüzün terminolojisi ile "*hacı yağı şişesi*" olarak da tanımlayabileceğimiz *Ampulla* adı verilen küçük mataralar idi. Nitekim Kutsal Topraklar'dan ve Anadolu'daki hac merkezlerinden taşınan içlerindeki muhtevası ile MS 5.-7. yüzyıllar arasına tarihlendirilen Ampulla örnekleri Antik Smyrna /İzmir Kazılarında azımsanmayacak sayıda çok ele geçmiştir (Resim 4, 5)⁸. Ampullalar genellikle yassı ve yuvarlak formu, basık gövdeli, kısa silindirik boyun yapısına sahip ve boynun her iki tarafında iki ayrı tutamak veya ip deliği bulunan, boyutları 4 - 10 cm. arasında değişen minyatür mataracıklar olarak tanımlanırlar (Köroğlu, 2015, 158). İçlerinde genelde kutsal veya kutsanmış çeşitli sıvılar taşındığı kabul edilen bu formların pişmiş toprak, kurşun ve cam örnekleri bulunmaktadır.

Artık tümüyle Bizans Devleti'nin resmi dini haline gelen Hıristiyanlığın halkın günlük yaşamının her alanına girdiği yine Smyrna Kazıları sırasında ele geçen bir ekmek mührü üzerinden de izlenebilmektedir (Resim 6). Basmane - Altınpark Mevki kazı çalışmalarında ekmek mührü ile birlikte ele geçen en erkeni MS 4. yüzyılı işaret eden bronz haç ve buhurdanlıklar, pişmiş topraktan ampulla ve benzeri objelerin varlığı buradaki ev sahiplerinin de diğer çoğu İzmirli aile gibi artık Hıristiyan inancı paylaştıklarını göstermektedir (Resim 7). Altınpark Arkeolojik Alanı'ndaki konutların kullanımı dönem dönem yapılan onarım ve eklentilerle MS 6./7. yüzyıla kadar sürdüğü ve büyük bir yangın ile sona erdiği tespit edilmiştir. Alanda 10. yüzyıldan sonra yeniden yapılaşmaya gidildiği anlaşılacakla beraber mevcut mimari izlerden, bugün için, yapılaşmanın niteliği anlaşılacakla birlikte ele geçen dikkate değer miktardaki kemik ağırşakların ele geçmesinden yola çıkarak bu tip objelerin üretildiği ya da bu objelerin kullanıldığı tekstil atölyelerinin bulunduğu bir sanayi alanına dönüştüğünü ileri sürmek mümkündür (Ersoy, 2015, s.141).

⁸ Smyrna/İzmir kazıları Ampullaları hakkında geniş bilgi için bkz. Köroğlu, 2015, 155-170.

Resim 6. Pişmiş toprak ekmek mührü

Sözü edilen ekmek mührü (Resim 6) Orta Bizans Dönemi'ne (yaklaşık 9. -12. yy.) tarihlenmekte, üzerinde *Malta Haçı* olarak adlandırılan bir haç betimi yer almaktadır.⁹ Bu mührler, Hıristiyanlık inancında önemli bir yeri olan ve genellikle cumartesi, pazar ve yortu günlerinde düzenlenen ekmek - şarap ayininde dağıtılan ekmeklerin üzerine hamur henüz yaşken basılmaktaydı (Köroğlu ve Perk, 2010, s.529). Ekmek mührlerinin Hıristiyanlıkta, *Ökaristi* ayiniyle birlikte kullanılmaya başlandığı, bu mührlerin *ökaristi* ekmekleri için ayrı *Eulogia*¹⁰ ekmekleri için ayrı şekilde iki farklı tipinin olduğu bilinmektedir¹¹. Hem *ökaristi*, hem *eulogia* ekmeklerinin üzerinde yer alan Hıristiyanlıkla ilişkili betimlemeler, yazılar ve çeşitli tasvirler ekmeklerin hazırlanmasındaki son aşama olup, mührlenecek olan ekmeğin tamamını mührlemek için kullanılmaktadır. Mührlenen ekmeklerin kutsallığının arttığına ve sembolik olarak İsa'nın kutsal bedenine dönüştüğüne inanılmaktadır (Köroğlu ve Perk, 2010, s.531). Pişmiş toprak, taş veya ahşaptan yapılmış ekmek mührleri genellikle konik ya da basık yarım küre şeklinde olup, baskı yüzeyleri yuvarlak, dörtgen veya oval biçimdedir. Arka kısmında tutmayı kolaylaştırmak amaçlı bir tutamak yer alır (Köroğlu ve Perk, 2010, s. 531). Altınpark örneği, pişmiş topraktan yapılmış yuvarlak ve basık yarım küre formu, 10.1 cm. genişliğinde ve 2.4 cm. yüksekliğindedir. Arka kısmında ortası delik rozet biçiminde tutamak yer almaktadır. Bazı mühr örneklerinin tutamak kısmının da

⁹Ersoy ve Önder, 2011, s. 51. Altınpark kazılarında ele geçen bu ekmek mührü, Doç. Dr.Gülğün Köroğlu tarafından değerlendirilmiştir. Ayrıca bkz. Köroğlu, 2016, Resim.8.

¹⁰Takdis, dua, kutsama.

¹¹Çaylak Türker, 2005, s.89. "*Ökaristi ekmeklerinde kullanılan damgalar, Gelibolu'daki örnekte olduğu gibi, damgalanacak ekmeğin boyutundadır ve bir damga tüm somunu damgalamak için kullanılır. Bu damgaların üzerindeki bezemeler, ekmeğin kolaylıkla parçalara bölünebilmesini sağlar. Eulogia ekmekleri için kullanılan damgalar ise daha küçüktür ve üzerlerinde ökaristi için hazırlanan ekmek damgalarında olduğu gibi ekmeği parçalara ayırmayı sağlayacak desenler genellikle bulunmaz*".

şekillendirilerek mühür haline getirildiği bilinmektedir (Köroğlu ve Perk, 2010, s.531).

Resim 7. Altınpark Kazılarında ele geçen Bizans Dönemi pişmiş toprak ve kemik objeler. Solda üstte Ampulla örnekleri, solda ortada ekmek mührü ve Ampulla örnekleri, sağda Paganik tasvirler içeren Matara, alt sırada kemik ağırsaklar

Son olarak İzmir'de İslam inancının ilk izlerine ilişkin söz etmek de doğru olacaktır. Müslümanlığa ilişkin arkeolojik buluntular İslam'ın ilk yüzyılları için suskundur. Somut arkeolojik izler henüz tespit edilememiş olmakla beraber askeri ve siyasi olarak İzmir, MS 7. yüzyılın ikinci yarısında özellikle İstanbul'u ele geçirmeyi amaç edinerek yola çıkan Müslüman Araplar'dan, 654 yılında Muaviye'nin Suriye Valisi olduğu zamanda ve 672 yılında Muhammed İbni Abdallah komutasındaki bir Arap donanması tarafından işgal edilmiş (Doğer, 2006, s. 128; Daim-Ladstatter, 2011, s. 32) ve böylece Müslümanlarla iki kez tanışmıştı. 632'de Hz. Muhammed'in ölümü sonrasında Dört Halife'nin sonuncusu olan Hz Ali'nin 661'de öldürülmesi üzerine Halifeliği alan Muaviye (661-680), büyük destek gördüğü Suriye'de Şam'ı başkent yaparak 750 yılına kadar sürecek olan Emevi Devleti'nin kurucusu olmuştu. Müslümanlar tarafından, Dört Halife Dönemi'nde, 630larda, Filistin, Ürdün, Suriye, Irak ve 642'de Mısır Bizans Devleti'nin elinden alınmıştı. Şam'ın uygun jeopolitik konumu nedeniyle Emeviler Kuzey Afrika ve İran coğrafyasına olduğu gibi, hem karadan hem denizden Anadolu'ya da akınlar düzenliyorlardı. Nitekim bu seri askeri hareketlerle Kos (İstanköy Adası), Khios (Sakız Adası) ve nihayetinde Smyrna ele geçirilmiş, 672'de kışı Smyrna'da geçiren Müslüman Emevi Arapları, Kyzikos'u lojistik merkez olarak kullanarak, 673'den başlayarak 678'e kadar, İstanbul'u 5 yıl boyunca kuşattılsa da kenti ele geçiremeyince İstanbul'dan ve Smyrna'dan çekildiler (Norwich, 2013, s. 263). Altınpark Arkeolojik Alanı'nda tespit edilen konutların bir yangın ile son bulmuş olmaları, 7. yüzyıldaki bu işgaller ile ilişkilendirilmektedir.

Uzun bir aralıktan sonra bu kez Smyrna Müslüman Türklerle 11. yüzyılın sonunda tanışacaktır. Malazgirt Savaşının ardından kısa sürede Türklerin Batı Anadolu kıyılarına tutundukları tarihi vesikalardan bilinmektedir. Nihayetinde Çaka Bey (1081-1092) İzmir merkezli bağımsız bir Türk Devleti'ni kısa süreli olsa da kurmuştu. İzmir'in sakinleri tarafından bir Bizans komutanı olarak saygı gördüğü varsayılsa da devletin yapılanmasında Türklerin varlığını da yok saymak mümkün değildir. Nitekim bir yüzyıl kadar sonra, 12. yüzyılın sonunda, Bizans topraklarındaki azınlıklardan biri olan Müslümanlar İstanbul'da ilk kez resmen ibadetlerini yapabileceklerdi. Selahaddin Eyyubi'nin isteği üzerine 1189'da II. İsaakios Angelos tarafından Müslümanlar için cami veya ibadethane yapılmıştı. Bu ibadethaneden önce 717 yılında (veya en geç 860 yılında) bir cami/mescidin ilk kez İstanbul'da inşa edildiği ve bir ikincisinin de Anadolu Selçuklu Hükümdarı Mesud (1116-1156) ile ittifakın işareti olarak İoannes II Komnenos (1118-1143) tarafından yaptırıldığı öğrenilmektedir (Price, 1998, s. 101).

Sonuç olarak kısa süreli de olsa 654'te Muaviye, 672'de Emevilerin ve sonrasında Çaka Bey'in kontrolünde kalan Smyrna'da Müslümanlar için ibadet yapı ve yapılarının varlığını İstanbul örneğinde olduğu gibi bu tarihlerde beklemek yanlış olmasa gerektir. Ancak buna rağmen Anadolu Selçuklularına ait 13. yüzyıl sikke buluntuları hariç ilk kez Kadifekale'de Aydınoğulları Beyliği egemenliğinin hemen öncesinde veya sırasında 14. yüzyılın ilk yarısına ait bir mescid yapısı arkeolojik kazılar sırasında tespit edilmiş olup bu yapı en azından, bugün için, İzmir'in ilk Türk-İslam Dönemi ibadet yapısı olarak değer taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Akat İslam, H. ve Aslan, A. (2015). "Milet Nekropolü, Değirmentepe Mevkii Kazı Çalışmaları (2012-2013)", 23. *Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları Yayın No: 170, Ankara, 2015: 377-396.

Arslan, M. ve Metin, M. (2014). "2012 Yılı Akyurt-Kalaba Tümülsü Kurtarma Kazısı", *Anadolu/Anatolia* 40, 2014: 145-178.

Beyru, R. (2011). *19. Yüzyılda İzmir Kenti*, İstanbul 2011.

Blake, E. C. ve Edmonds, G. (1994). *Biblical Sites in Turkey*, Redhouse Press, İstanbul 1994.

Bora, S. (2015). *Karataş Hastanesi ve Çevresinde Yahudi İzleri*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı 101, İzmir 2015.

Burr Thompson, D. (1971). *An Ancient Shopping Center, The Athenian Agora Excavations of the Athenian Agora Picture Book No. 12*, Princeton, New Jersey, 1993.

Çaylak Türker, A. (2005). "Gelibolu'da Bizans Seramikleri ve Ökaristik Ekmek Damgası", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:22, Say: 2, 2005: 87-104.

Daim, F. Et Ladstatter, S.(2011). *Bizans Döneminde Ephesos*, (Çev: Selma Gün-Filiz Öztürk-Banu Yener/Marksteiner), Ege Yayınları, İstanbul 2011.

Doğer, E. (2006). *İzmir'in Smyrnası: Paleolitik Çağ'dan Türk Fethine Kadar*, İletişim Kitabevi, İzmir 2006.

Fairchild, M. R. (2015). *Christian Origins in Ephesus and asia Minor*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015.

Ersoy, A. ve Önder, M. (2011). *Antik Smyrna Seçilmiş Eserler ve Sikkeler (2007- 2009)*, İzmir Ticaret Odası, Antik Smyrna Kazısı Yayın Çalışmaları I, İzmir, 2011.

Ersoy, A. (2015). *Büyük İskender Sonrasında Antik Smyrna (İzmir)*, İBB Kent Kitaplığı 106, İzmir 2015.

Guidobaldi, M. P. (2013). *"Herculaneum, Guide to the Excavations"*, Soprintendenza Speciale per i Beni Archeologici di Napoli e Pompei, 2013.

Guzzo, P. G. et D'Ambrosio, A. (2002). *Pompeii: Guide to the Site*, Electa, Napoli, 2002.

Kaufmann-Heinimann, A. (2007). "Religion in the House", *A Companion To Roman Religion*, (Ed.Jörg Rüpke), Blackwell Companions To The Ancient World, Blackwell Publishing, 2007:188-201.

Khamis, E. (2013). "Copper Alloy Objects", *Excavations at Zeugma, Vol.III*, Oxford University (Ed.W. Aylward) The Packard Humanities Institute Los Altos, California 2013: 93-166.

Kochav, S. (1995). *Israel: Splendors of the Holy Land*, Vercelli, Italy, 1995.

Köroğlu, G. ve Perk, H. (2010). "Haluk Perk Müze ve Koleksiyonu'ndaki Örneklerle Orta Bizans Döneminden Ekmek Mühürleri", *I. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu: Bildiriler*, (Editörler: A. Ödekan- E. Akyürek - N. Necipoğlu), Vehbi Koç Vakfı, İstanbul, 2010: 529-544.

Köroğlu, G. (2015). Anadolu'dan Erken Bizans Dönemi Hacı Ampullaları ve Smyrna Buluntuları, (Eds. A. Ersoy- G. Şakar), *Smyrna/İzmir Kazı ve Araştırmaları I. Çalıştay Bildirileri*, 2015:155-170.

Köroğlu, G. (2016). Aizanoi Kazısı'nda Gün Işığına Çıkarılan Kutsal Ekmek Mührü, *Aizanoi II*, (Ed. E. Özer), 2016: 227-244.

Krizinger, F. (2010). *"Hanghaus 2. Wohnheiten 1 und 2. Baubefund, Ausstattung, Funde"*, Forschungen in Ephesos VIII / 8, Wien, 2010.

Lequenne, F. (1979). *Galatlar*, (Çev: Suzan Albek), TTK Basımevi Ankara 1979.

Man, N. (2010). "Art and Religions on the Eastern Part of Dacia (With Special Regard to the Upper Mureş Area", (Ed. Z. Soos), *MARISIA Studii şî materiale XXX Arheologie*, Târgu Mureş, România 2010: 95-114.

Matthews, K. D. (1960). "Scutella, Patella, Patera, Patina A Study of Roman Dinnerware", *Expedition XI*, 1960: 30-42.

Norwich, J. J. (2013). *Bizans: Erken Dönem (MS 323-802)*, (Çev: Hamide Koyukan), İstanbul 2013.

Onurkan, S. (1988). *Doğu Trakya Tümülüsleri Maden Eserleri, İstanbul Arkeoloji Müzelerindeki Trakya Toplu Buluntuları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara,1988.

Pardo, S. (2007). *Dünden yarına İzmir Yahudileri*, Etki Yayınları, İzmir 2007.

Petzl, G. (1987). *Die Inschriften von Smyrna*, Teil II, 1, Dr. Rudolf Habelt GMBH, Bonn 1987.

Popović, I. (2008). "Relief Decorated Handles Of Ceramic Paterae From Sirmium, Singidunum and Viminacium", *Starinar LVIII/2008*: 119-134.

Price, T. T. (1998). *Bizans'ta Günlük Yaşam*, Göçebe yayınları, İstanbul 1998.

Rosenthal-Heginbottom, R. (2008). "Roman Period Horned Altars – A Survey", *Michmanim 21, Publication of Artifacts from the Museum Collection*, 2008: 7 - 16.

Rotroff, S. et Oliver , A. (2003). *The Hellenistic Pottery from Sardis: The Finds Through 1994*, (Eds.K. Kiefer –A.Ramage), London, England 2003.

Salapata, G. (2001)., "Triphiletos Adonis: An Exceptional Pair of Terra-cotta Arulae from South. Italy", (Eds. M. True - M. Hart), *Studia Varia from the J. Paul Getty Museum, Volume 2*, Los Angeles, California 2001: 25-50.

Tiefenbach, H. (2012). *Anadolu Azizleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012.

Şceglov, A. N. (2002). "Cult sculpture, Altars, Sacred Vessels and Votives", *Panskoye I-1*, Aarhus University Press, 2002: (p. 213-227), (plate 142-149).

Scheid, J. (2007). "Sacrifices for Gods and Ancestors," (Ed. Jörg Rüpke), *A Companion To Roman Religion*, Blackwell Companions To The Ancient World, Blackwell Publishing, 2007:263-271.

Şakar, G. (2015). "Smyrna Terrakotaları", Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İzmir 2015.

Thomson de Grummond, N. et Simon, E. (2006). *The Religion of The Etruscans*, University of Texas Press, Austin, 2006.

Tybulewicz, R. (2015). "Two Terracotta Incense Burners with 'Horns' and Vine Scroll Decoration from Tell Atrib (Egypt)", *Études et Travaux XXVIII*, 2015: 191-200.

Waagé, F. O. (1948). Hellenistic and Roman Tableware Of North Syria, *Antioch, On-The- Orontes, IV, Part One*, Ceramics and İslamics Coins.1948: 1-60, (Figures 1-36 and Plates I-XI)

Wilson, M. (2017). Localizing Smyrna in the Apocalypse: Jhon's Visions of the "First of Asia" (Eds. B. Yolaçan-G. Şakar-A. Ersoy), *Smyrna/İzmir Kazı ve Araştırmaları II*, 2017:289-308.